

ANNA BARSKA

Opole

OBRZĘDOWOŚĆ POGRZEBOWA W TUNEZJI

W sferze życia rodzinnego ważne miejsce zajmują zachowania związane ze śmiercią. W każdej kulturze wyłączeniu jej członka ze społeczności żyjącej towarzyszy obrzędowość sankcjonowana obyczajem. Wyznawcy religii Mahometa odejście pojmują jako wyrok opatrności boskiej, który należy przyjąć ze spokojem i powagą.

Przedmiotem naszych rozważań są obyczaje i obrzędy pogrzebowe jakie występują na obszarze północnej Tunezji¹. Mieszkańcy tego małego państewka (6,5 mln ludności) są w większości wyznania muzułmańskiego. W momencie uzyskania niepodległości (1956 r.) islam uznany został za religię państwową i czynnik zespalaający społeczeństwo. Chociaż życie polityczne i społeczne charakteryzuje świeckość, to fakt przynależności religijnej państwa został zadekretowany w konstytucji uchwalonej 1 czerwca 1959 r. w artykule 1. W dokumencie tym w artykule 37 podkreślono również, że stanowisko prezydenta może pełnić tylko muzułmanin.

W tym kręgu kulturowym śmierć pojmuje się jako przejście z ciała żywego w stan pozbawiony życia, symbolicznie neutralny. Zabezpieczenie interesów własnych i umierającego wymaga od rodziny spełniania określonych praktyk. Dlatego też zgromadzona wokół łoża rodzina zobligowana jest do recytacji odpowiednich fragmentów Koranu, akcentując zwłaszcza wyznanie wiary: „Nie ma Boga prócz Allacha, a Mohamet jest

¹ Ustalenia zawarte w artykule pochodzą z obserwacji i rozmów przeprowadzonych w Tunisie i okolicach w latach 1983-1984. Najcenniejsze informacje uzyskano od dwóch mieszkanek stolicy Tunezji (rok urodz. 1926 i 1930). Pozostali interlokutorzy niechętnie i wymijająco odpowiadali na stawiane im pytania o obrzędach pogrzebowych. Ich postawę można wyjaśnić koncepcją stylu życia określającą sprawy rodzinne jako tabu. Ponadto wykorzystano następujące pozycje socjologiczno-etnograficzne: M. Chebel, *Le corps dans la tradition au Maghreb*, Paris 1984, ed. PUF; J. Quéméneur, *Rites et coutumes funéraires de Tunis*, „IBLA” 1964, nr 106-107, s. 233-244 (tekst arabsko-francuski); K. Tmarzizet, *Tunisie. Rites et cérémonies*, Tunis 1979, ed. Malison Tunisienne, s. 63-69; *Mały Słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971; H. de Montéty, *Femmes de Tunisie*, Paris 1958, ed. Mouton, s. 50-51; Por. też: E. Szymański, *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne w islamie*, w: *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne*, Warszawa 1978, s. 504-512.

jego wysłannikiem" (La ilaha illa'Llah wa-Muhammad rasul'Llah). Równocześnie dokonuje się wielu zabiegów ułatwiających zejście: na szyję kładzie się trochę wody czerwonej, a w usta wlewa kilka kropli miodu i niewielką ilość wody². Czynność ta wiąże się z przekonaniem, iż w godzinie agonii dusza opuszcza ciało poprzez usta, osuszając je. Miód i woda w tej sytuacji mają na celu umożliwić nadejście śmierci, a także ochronić umierającego przed ingerencją szatana.

Ręce, stopy i głowę układa się na jednym poziomie, aby zachować sylwetkę. Zamyka oczy, a w razie potrzeby i usta za pośrednictwem chustki podtrzymującej szczękę. Pozostawienie otwartych tych organów może w świetle panujących wierzeń spowodować śmierć kogoś bliskiego. Dzieci w tym czasie przebywają poza domem; z reguły u sąsiadów lub krewnych, idzie o to, aby nie słyszały i nie widziały momentu zejścia.

Po stwierdzeniu zgonu metodami ludowymi³ nieboszczyka przenosi się z łóżka na dywan lub matę i kładzie na środku izby, pozbawia się go szat, przykrywa prześcieradłem i rozprostowuje nogi, w konsekwencji czego przybiera on postać określoną jako „wydłużenie zwłok”. Wokół umarłego rozkłada się materace, dywaniki i maty, na których czuwają bliscy. Przy głowie zapala się świece i stawia chleb. Pomieszczenie, w którym spoczywa zmarły, nie ma sprzętów, a drzwi pokryte są sukniem. Jeżeli zgon nastąpi wieczorem, wówczas zmarły pozostaje w obrębie domu całą noc. Towarzyszą mu kobiety i recytatorzy Koranu.

Ważnym elementem obrzędowości pogrzebowej jest ceremonia umycia ciała⁴. W tym celu przygotowuje się specjalną deskę oraz ciepłą wodę w ilości dwóch lub czterech dzbanów. Zwłoki ułożone na podwyższeniu poddawane są trzykrotnemu polewaniu wodą, równocześnie nieboszczykowi obcina się paznokcie, wąsy, goli brodę, pachy, wkłada watę

² Miód w kulturze Maghrebu, zwłaszcza wśród muzułmanów, posiada różnorodne interpretacje. Ten słodki produkt występuje zarówno w obrzędowości weselnej jak i pogrzebowej. Podaje się go panu młodemu jako środek zwiększający popęd płciowy (afrodyzyak), ale równocześnie zabiega się, aby panna młoda nie ujrzała kropli tego płynu, gdyż w tej uroczystości stanowi on dla niej złą wróżbę. Natomiast wysłany przed ślubem uchodzi za znak szczęśliwy (*porte-bonheur*). Zwyczajowo spożywa się go w czasie praktyk pogrzebowych. Por. E. Westermarck, *Les cérémonies du mariage au Maroc*, Paris 1921, s. 24, ed. Leroux.

³ Stan umierającego bada się poprzez:

- sprawdzenie żyły, która przechodzi pod podbródkiem; jej pulsowanie świadczy o życiu;
- przykładanie lusterka do ust i nosa, a następnie obserwowanie jego powierzchni, pojawienie się pary sygnalizuje funkcjonowanie organizmu.

Uśmiech na twarzy umierającego w momencie wydawania ostatniego tchnienia interpretuje się jako wejście do raju.

w oczy, uszy i odbył. W czasie ablucji odmawia się odpowiednie fragmenty Świętej Księgi. Kolejną czynność stanowi opasanie szczęki kawałkiem materiału z bawełny, inne rodzaje tkanin są zabronione. Również nie upiększa się nieboszczyka biżuterią oraz nie chowa w trumnie, a jedynie zawija w całun. Strój umarłego, zgodnie z konwencją religijną, cechuje skromność, a zatem są to spodnie, tunika i turban. Liczba owych szat musi być nieparzysta (3, 5, 7), a także szyta ręcznie.

Latem pochówek odbywa się tego samego dnia, kiedy nastąpił zgon, natomiast zimą następnego. Poprzedzają go nieustanne modlitwy. Grupy recytujących zmieniają się, każda z nich musi być nieparzysta. Zmarłego, zawiniętego w całun, a następnie w dywan, przenosi się przez drzwi i kładzie na noszach. Równocześnie formuje się kondukt pogrzebowy złożony wyłącznie z mężczyzn. W tym czasie kobiety przebywające w oddzielnej izbie oplakują zmarłego. Konwój kieruje się do meczetu albo zmierza prosto na cmentarz, gdy odpowiednie modlitwy zostały odmówione w domu. Wypada zaznaczyć, iż wprowadzenie zwłok kobiet do meczetu ma miejsce tylko wówczas, gdy pochówek odbywa się w piątek. W kondukcje uczestniczą lektorzy Koranu, akompaniatory, osoby niosące zwłoki i rodzina. W trakcie drogi zmieniają się transportujący, gdyż przenoszenie ciała zmarłego w mentalności grupy traktuje się jako cel dobroczynny, chwalebny, dlatego też nikt nie unika tej zaszczytnej funkcji. W pogrzebie biorą udział również przyjaciele i sąsiedzi, a także dołączają się znajomi, tworząc w ten sposób spory tłum. Jak już wspomnieliśmy, manifestacja ta pozbawiona jest kobiet. W czasie drogi rodzina zmarłego zatrzymuje się i przyjmuje kondolencje od tych, którzy nie mogą wziąć udziału w grzebaniu zwłok.

Cmentarz z reguły znajduje się na skrzyżowaniu dróg na małym pagórku, widziany z różnych stron. Jego obecność sygnalizują miejsce oraz biel grobów. Ciało składa się do uprzednio wykopanego dołu o głębokości 120 cm, szerokości 60 cm i długości odpowiadającej wymiarom nieżyjącego; głowa winna być skierowana w stronę Mekki⁵. Zwłoki za-

⁴ W rytuale ablucji obowiązuje zasada płci, ściśle przestrzegana w świecie dojrzałych mężczyzn i kobiet. Brak natomiast precyzyjnych ustaleń w tej sprawie w przypadku dziecka. Wprawdzie obyczaj nakazuje postępowanie identyczne jak wobec dorosłych, jednak w sytuacjach szczególnych norma ta może być złamana i nie wywołuje oburzenia fakt mycia dziewczynki przez mężczyznę, a chłopca przez kobietę. Osoba zajmująca się myciem ciała zobowiązana jest przygotować umarłemu strój, a także przyrządzić wonności, którymi są m. in. żywica piskacjowa, pączki róży i goździki. Pachnidłami tymi posypuje się szczególnie czule i wrażliwe części ciała.

⁵ Wszelkie czynności rytualne należy spełnić poprzez zwrócenie się twarzą w kierunku Mekki, jednego z trzech wielkich ośrodków pielgrzymowania muzułmanów.

winięte w całun i złożone w grobie pokrywa się kamieniami i ziemią. Sposób ułożenia kamieni sygnalizuje płeć nieboszczyka. Na grób mężczyzny ustawia się dwa w formie stożka, natomiast w przypadku kobiety dostawia się trzeci na poziomie środkowym.

Obrzędowość na cmentarzu w dniu pogrzebu zamykają kondolencje składane bliskiej rodzinie zmarłego. Czynność ta nie dotyczy krewnych, uczynienie takiego gestu uznano by za nietakt. Wyrazy współczucia kuzyni zobligowani są złożyć dopiero w domu żałoby po powrocie z pogrzebu.

Ważnym filarem islamu jest jałmużna (*zakat*)⁷. Ten podstawowy obowiązek muzułmanina towarzyszy również śmierci. Kobiety odwiedzają miejsce wiecznego spoczynku następnego dnia po pogrzebie przynosząc ze sobą specjalnie wypieczony na tę okoliczność chleb, który rozdają biednym i żebrakom, co z kolei stanowi formę jałmużny w intencji nieboszczyka. Tę samą czynność powtarza się 3, 7 i 40 dnia po zgonie. Informatorzy przywoływali wierzenie, iż pominięcie tej formy ceremoniału może wywołać negatywną interwencję ze strony zmarłego.

Pamięć o tych co odeszli tkwi mocno w świadomości społeczeństwa. Świadczą o tym zwykle wizyty na grobach bliskich w czwartki oraz uroczyste z okazji następujących świąt muzułmańskich: Ramadan⁸, Małe Święto⁹, Wielkie Święto związane z ofiarą baranka¹⁰ i L'Achoura¹¹.

⁶ W końcowej fazie ceremoniału pogrzebowego le mueddeb przykładą ucho do ziemi, aby upewnić się czy dusza zmarłego już odleciała. Sytuację tę opisuje H. de Montéty, *op. cit.*, s. 50.

⁷ Jałmużna (*zakat*) — to forma oczyszczenia się i częściowego zwrócenia nagromadzonych dóbr Bogu. Realizacja tego filaru odbywa się w czasie świąt muzułmańskich, a także jest nieodłącznym atrybutem obrzędowości pogrzebowej.

⁸ Ramadan (pałacy) — dziewiąty miesiąc według kalendarza muzułmańskiego. W świetle zaleceń Proroka w miesiącu tym obowiązuje post od wschodu do zachodu słońca, a także powstrzymywanie się od palenia papierosów i stosunków seksualnych. Kto złamie tę zasadę, uchodzi za niewiercę. Post stanowi dla wyznawców religii Mahometa najlepszą formę pokuty za popełnione grzechy w ciągu roku. Zwolnieni z tego obowiązku są ludzie starzy, chorzy, kobiety w ciąży, matki karmiące, a także podróżni. Posiłek spożywany wieczorem winien być skromny, w praktyce są to przyjęcia, na których konsumuje się znacznie więcej niż przeciętnie

⁹ Małe Święto (L'Aid as Saghir) zwane też Świętem Zakończenia, ponieważ rozpoczyna się w ostatnią noc ramadanu i trwa dwa dni. Zwiastuje je również tzw. *al-fantasijja*, czyli popis jazdy konnej i strzelanie z broni palnej. Oczywiście, jak każde święto muzułmańskie obejmuje ono modlitwę, w tym przypadku na wolnym powietrzu, którą z kolei winno poprzedzać rozdzielnie biednym jałmużny tzw. „przerwania postu”. W spotkaniach rodzinnych dominuje atmosfera radości i wesela. W 1984 w centrum miasta Tunisu oglądano realizację obyczaju znamionującego ten dzień, a nazywanego potocznie „świętem dzieci”. Od rodziców

W tych szczególnych dniach zapala się świece oraz kadzidła. Niekiedy na gałęziach drzew zawiesza się vota w postaci małych strzępów z lnu, jedwabiu lub flaneli. U wezgłowia umarłych stawia się żywność i zbiorniki napełnione pewną ilością perfum lub wody. Wiktuały te zostaną zabrane przez potrzebujących¹².

W świetle tradycji maghrebińskiej groby winny cechować prostota, skromność w przeciwieństwie do obyczajowości europejskiej. Pomimo owych zakazów widzi się mauzolea i pomniki.

Istotnym zjawiskiem kulturowym w krajach Maghrebu jest stypa. Zgodnie więc z obowiązującym wzorem najbliższa rodzina przy wsparciu krewnych i przyjaciół przygotowuje posiłek. Uroczystość ta fetowana jest trzykrotnie, a mianowicie trzeciego, siódmego i czterdziestego dnia po zgonie. To specyficzne spotkanie wymaga określonych potraw, a także recytacji odpowiednich fragmentów Koranu. W tym celu zabija się barana, co stanowi formę ofiary w intencji zmarłego, gotuje się *kus-kus*¹³. O swoistej atmosferze decydują elementy smutku, wspomnienia o tym, który odszedł, modlitwa, a także pojawiające się tematy nawiązujące do spraw życia codziennego. Oczywiście, jak każde przyjęcie wyznawcy religii Mahometa, tak też i stypa pozbawione są alkoholu. Część żywności przygotowanej rozdaje się w formie jałmużny. Po czterdziestym dniu od momentu śmierci zaprzestaje się żałoby.

Wdowie wolno wstąpić w kolejny związek małżeński po upływie — wymaga się ofiarowania prezentu każdemu dziecku, a także nowego ubranka. Spełnienie tej powinności dokumentuje fotografia, ale nie zwyczajna, gdyż musi ją wyróżniać tło, na jakim została wykonana. Znakiem szczególnym są dekoracje wzbogacone elementami religijnymi, bądź pomnik wielkiego myśliciela średnio-wiecznego, urodzonego w Tunisie — Ibn Chalduna.

¹⁰ Wielkie Święto (L'Aid al-Kbir) zwane też Świętem Ofiar. Przypada ono na dziesiąty dzień miesiąca dhu'l-hidżdża i trwa obecnie dwa dni. Święto to zostało ustanowione dla uczczenia dnia, w którym pielgrzymka składa ofiary ze zwierząt w dolinie Mina. Sposób żarzynania wybranego zwierzęcia ofiarnego musi mieć charakter rytualny. Święto to ma na celu umacnianie więzi rodzinnych, a zwłaszcza wszystkich wierzących wyznawców Allaha

¹¹ L'Achoura — dziesiąty dzień pierwszego miesiąca muharram według kalendarza muzułmańskiego. Wyróżnia go świąteczność. Jest to czas zabawy i równocześnie rozdawania jałmużny oraz odwiedzanie grobów. Wiąże się m. in. ze stworzeniem Adama, przyjęcie jego skruchy oraz uratowanie Noego; a także upamiętnia tragiczną śmierć Husseina, wnuka Proroka.

¹² M. Chabel, *op. cit.*, s. 69.

¹³ *kus-kus* — narodowa potrawa Maghrebu. Podstawę stanowią drobniotka kasza, mięso (baranina, wołowina lub drób) i jarzyny. Przygotowuje się ją w dwuczęściowym garnku, gotując osobno jarzyny i mięso, natomiast kaszę wsypuje się na tę część górną w formie siła i ona masąca się oparami warzywno-mięsnymi. Osobno przyrządza się bardzo ostry sos, w skład którego winno wchodzić około dwadzieścia przypraw.

trzech miesięcy od daty zgonu jej męża. A zatem żałoba dla żony wynosi około sto dni. Zachowanie to wynika z zapisu koranicznego, zabraniającego wdowie zawarcie związku małżeńskiego i równocześnie nakazującego życia w czystości aż do wygaśnięcia tego czasu, który wykluczy jej ewentualną ciążę.

Przez długi okres po śmierci ojciec i rodzina odwiedzają grób zmarłego, ma to miejsce z reguły w czwartek po południu¹⁴. Oddanie szacunku przejawia się polaniem grobu wodą. Istnieje też obrzęd rzucania ziarenek prosa na mogiłę. Rytuały te funkcjonują już bezrefleksyjnie. W przeciwieństwie do tradycji europejskiej nie składa się kwiatów.

Podczas trwania żałoby kobiety z rodziny zmarłego nie noszą jasnych kolorów, lecz ciemne, a także nie malują się henną¹⁵. W Maghrebie, a zatem i w Tunezji spotyka się rodziny, które właśnie kolor biały traktują jako symbol żałoby. Sytuację tę poświadcza tekst cytowany przez Kamela Tmarzizet:

O gens du Maghreb vous avez compris
Grâce à votre intelligence une chose subtile.
Pour pleurer vos morts, vous portez le blanc
Paraissant peut — être dans un accoutrement étrange.
Vous avez raison, le blanc est la vraie couleur du deuil
Quel deuil est plus triste que la blancheur des cheveux?"¹⁶
„O ludzie Maghrebu wy zrozumieliście
Dzięki waszej inteligencji rzecz subtelna
Oplakując waszych zmarłych nosicie biel
Ukazując być może dziwność stroju
Macie rację, biel jest prawdziwym kolorem rozpacz.
Bo cóż smutniejszego niż białość włosów.

Innym problemem na jaki należałoby wskazać, to nakazy i zakazy. W świetle informacji uzyskanych od interlokuterek wiadomo o trzydniowym zakazie gotowania potraw w domu, w którym nastąpił zgon dorosłego członka rodziny. Zachowanie to określono mianem „destruction de la marmite” (rozkład rondelka). Wszelkie posiłki spożywane przez żałobników pochodzą od bliskich i przyjaciół. W pierwszą noc przesy-

¹⁴ Czyli w przeddzień piątku, dnia uroczystego w religii muzułmańskiej. W owym dniu świątecznym w południe odbywa się zbiorowa modlitwa w meczecie, po której imam wygłasza kazanie.

¹⁵ Henna to proszek uzyskany z wysuszonych listków krzewów rosnących w regionach tropikalnych (*Lythriariacées*). Pudrem tym koloru żółtego lub czerwonego muzułmanie malują stopy, dłonie i włosy. Zabieg ma na celu ochronę zdrowia, pomyślność i szczęście. Niewątpliwie jest to środek bakteriobójczy, zabezpiecza stopy, bardzo często nie osłonięte i dłonie przed infekcją.

¹⁶ K. Tmarzizet, *op. cit.*, s. 69.

ła się czuwającym zupe (šorbe)¹⁷, jajka, chleb i oliwki. Rano natomiast są to jajka i mleko. Niezjedzone wiktuały przekazuje się jako jałmużnę w intencji zmarłego.

Wiele z przywołanych zachowań praktykuje się bezrefleksyjnie. Realizacja ich wynika z przekazu pokoleniowego. Obrzędowość pogrzebowa, zgodnie z nakazem obyczaju, charakteryzuje się prymatem mężczyzn; kobiety w tego typu rytuałach zajmują pozycję marginalną. Angażuje się je tylko w niektórych momentach, a konkretnie zezwala się im na nocne czuwanie, przygotowanie wody do umycia ciała nieboszczyka, wyrażenia żalu. Zakaz bezwzględny dotyczy towarzyszenia zmarłemu w jego ostatniej drodze. Zaduma nad grobem może mieć miejsce dopiero następnego dnia po pochówku. W zestawieniu z całą obrzędowością rodzinną zachowania pogrzebowe odsyłają ją w cień, nie pozwalają jej nawet podkreślić zbyt mocno własnej obecności. W ostatniej drodze kobiety, jeżeli grzebanie jej zwłok przypadnie w inny dzień niż piątek, kondukt pogrzebowy omija meczet.

Muzułmańska obrzędowość pogrzebowa na przestrzeni dziejów nie uległa większym zmianom i nadal w środowisku tunezyjskim ma określony schemat, chociaż niektóre zabiegi zostały poddane mutacji. Pewnej ewolucji uległ sposób transportowania nieboszczyka na cmentarz. Obecnie można spotkać, oprócz zwyczajowych noszy, konwojowania zmarłego samochodem. A zatem elementy ceremoniału są jedynie wzmacniane i potęgowane w zależności od stanu majątkowego rodziny.

W świetle poczynionych spostrzeżeń zauważa się szczególnie stosunek społeczeństwa muzulmańskiego do śmierci. Nie traktuje się tego zjawiska obojętnie, obserwuje się staranne wypełnianie rytuału towarzyszącemu wyłączeniu członka ze zbiorowości. Istotną rolę wydaje się odgrywać w tej sprawie prestiż społeczny, opinia lokalna, a także obowiązki muzulmanina jako wyznawcy religii Mahometa.

ANNA BARSKA

FUNERAL RITE IN TUNISIA

(summary)

Funeral customs and rites practised within the Muslim culture have been presented in the paper. Sociological and ethnographic literature as well as conversations conducted with the inhabitants of Tunis and its surrounding areas

¹⁷ Zupa bardzo popularna w Tunezji, podobnie jak kus-kus. Gotuje się ją na bazie kureczaka, przeróżnych jarzyn, z dodatkiem czosnku

between 1983-1984 formed the basis for the analysis. On the basis of the reports and interviews, various stages associated with the exclusion of the dead person from the community has been established. Male dominance characterizes the presented behavior. In this rite women assume a marginal role; the funeral rite itself pushes them into the background. Despite changes in life style of Tunisian society, a traditional pattern is obligatory in the funeral rite; social prestige, local opinion and religion determine it.